УДК 025.17 : 027.53](477.51 - 25)

Еткіна Ірина,
Інститут історії та соціогуманітарних наук
імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка,
доцент, кандидат історичних наук
м. Чернігів
Каганова Ірина,
ОУНБ імені Софії та Олександра Русових,
завідувачка відділу краєзнавства,
заслужений працівник культури України,
м. Чернігів

ДО ІСТОРІЇ «РЕПРЕСОВАНИХ» КНИГ З ФОНДІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОУНБ ІМЕНІ СОФІЇ ТА ОЛЕКСАНДРА РУСОВИХ

Тема тоталітарної цензури комуністичного режиму і сьогодні є актуальною в історіографії. Так, відомий український філолог, історик та джерелознавець Сергій Білокінь реалізував проєкт «Список репресованої літератури», в якому зібрані вичерпні дані про заборонені видання 1920–30-х років. Ще у далекому тепер 1990 році науковець писав: «Ліквідація так званих «білих плям» в історії української культури неможлива без послідовної й систематичної роботи по розкриттю бібліотечних та архівних спецфондів. Така робота ведеться…» [2, с. 69].

Нагадаємо, що спецфонди (спецхрани) (фонди спеціального зберігання) – це спеціальні закриті відділи з обмеженим доступом, що існували в бібліотеках України за радянських часів для ізоляції ідеологічно "шкідливої" літератури. Книги з бібліотечних фондів переносили до спецфондів, виходячи з так званих проскрипційних списків (офіційних переліків заборонених творів, авторів або видань, які підлягали повному вилученню з продажу та публічних бібліотек), які укладалися Головним управлінням у справах літератури та видавництв (Головліт). До «Зведених списків літератури, що підлягає вилученню» потрапляли праці «ворогів народу», дисидентів, релігійна, антирадянська чи націоналістична література тощо. При цьому Головліт УРСР чітко вказував на необхідність «здати в макулатуру книги по бібліотеках та книготорговельній мережі» [5, с. 433–437].

Таким чином в СРСР вилучалися десятки видань з бібліотек. Цей процес не оминув і Чернігівську ОУНБ ім. В. Г. Короленка (з 18.07.2023 року – ОУНБ імені Софії та Олександра Русових). На основі проскрипційних списків складались «Акти на вилучення та передачу літератури у спецфонди на знищення і передачу в макулатуру». У 2019 році нашими

колегами було опрацьовано майже три десятки таких актів з 1959 по 1989 роки. У них зафіксовано 83 прізвища авторів – письменників, поетів, істориків, мовознавців. Всього книг у цих актах налічується 683 примірники. [3, с. 113–114].

Зазначимо, що окремі заборонені книги не були «здані у макулатуру», а зберігалися у бібліотеці у спеціальній шафі, звідки книги не наважувалися брати навіть бібліотекари. Зворотній процес реабілітації книг розпочався лише наприкінці 1980-х років під час «перебудови». Тодішній директор бібліотеки Петро Грищенко з гордістю повідомляв на сторінках місцевої преси наприкінці 1988 року про перші 72 книги із забороненого книгосховища бібліотеки, що дозволено видавати читачам. [4, с. 5].

Серед авторів перших реабілітованих книг був П. А. Берлін з книгою «Русская буржуазия в старое и новое время» [1], друге видання якої побачило світ ще у 1925 році. Оскільки фонди бібліотеки формувалися після Другої світової війни, припускаємо, що книга була репресована під час «боротьби з космополітизмом» 1948–1951 років.

Автор книги Павло Абрамович Берлін (1878–1962) – публіцист, історик, економіст. Навчався на медичному факультеті Цюрихського університету та юридичному факультеті Берлінського університету. У Санкт-Петербурзі друкувався в багатьох журналах, в тому числі в друкованому органі легальних марксистів «Життя», а також в журналі «Єврейський світ». Детально розповідав читачам про партії Німеччини. Під час революції 1917 року став близьким до кадетів, а отже далеким від більшовиків. У 1922 році емігрував до Німеччини. У 1928 році переїхав до Франції, де до Другої світової війни був членом комітету російсько-єврейської інтелігенції, після війни – членом комітету імені Я. Л. Тейтеля, що створила єврейська громада у Франції.

У передмові до другого видання знаходимо цікаві думки, особливо як для книги, виданої у СРСР 20-х років XX ст. Автор цитує Карла Маркса щодо ситуації в Німеччини: «Ми страждаємо не тільки від розвитку, а й від недорозвитку капіталізму», і додає від себе, що ці слова у стократ більше застосовані до Росії. У передмові використані цитати не Леніна, а Герцена та Троцького. При чому думки Льва Троцького також сповнені жалю від того, що російське суспільство не пішло західним шляхом розвитку: «…міста не боролися з феодалами, немає традиції цехів, пролетаріат кинули у фабричний котел, відірвавши від сохи». Ці особливості з точки зору вождя революції привнесли «революційну свіжість і Жовтень», відсутність розшарування пролетаріату. Але звідси ж «неграмотність, відсталість, відсутність організаційних навиків, системи в роботі, культурного та і технічного виховання. Всі ці мінуси ми в нашому господарсько-культурному будівництві відчуваємо на кожному кроці», – зізнавався Лев Троцький [1, с. VII].

П. А. Берлін у передмові стверджував, що російська буржуазія була кволою, вона росла і розвивалась, але це було «рахітичне зростання». При цьому автор акцентував на

перших же сторінках, що буржуазія на Заході створила «свободу особи». Герцен вважав це «величезною справою», в ім'я якої він погоджувався нести ярмо емігранта. Ось так крізь цитату Герцена автор прозоро пояснив причину і власної еміграції.

Павло Берлін наголошував на позитивній ролі буржуазної культури (читаємо «західної системи ринкової економіки» – автори): «навики, інстинкти, дисципліна, трудовий ритм, таблиця соціальних мір і важелів, дисциплінованe терпіння на всяке хотіння». Берлін розумів, що цього всього бракувало сучасному йому радянському суспільству. Передмова до другого видання була написана вже за кордоном у 1923 році [1, с. VII].

Свою розповідь про історію становлення російської буржуазії П. А. Берлін розпочинає з часів Петра І. Саме цей великий російський реформатор розпочав насадження великої буржуазії, вважаючи, що «достатньо приневолити та осипати милостями купку промисловців, щоб у країні виросла і зміцніла європейська промисловість». При цьому і руський народ, і промислова буржуазія залишалися для влади дітьми малими і нерозумними [1, с. 5]. Далі автор послідовно на прикладах діяльності наступних російських царів показував, що промислове виробництво в Російській імперії створювалося не «знизу», не з розвитку продуктивних сил самого суспільства, не в конкурентній боротьбі як це було на Заході, а в тепличних умовах, які створювало російське самодержавство. При цьому вкрай повільно еволюціонувало саме суспільство, замість ринку, який мав керувати сам собою, все залежало від пільг та преференцій монархії для обраних підприємців.

І все ж автор позитивно оцінив реформу 1861 р. з відміни кріпацтва, яка пожвавила торгово-промислове життя. П.А. Берлін зауважив, що в той час російська буржуазія відчула себе іменинницею, якій, на відміну від західних колег, не треба ні за що боротися, влада сама дає подарунки [1, с. 112-116].

У радянській книзі 1920-х років автор ще міг собі дозволити назвати відверто прозахідного державного діяча кінця XIX – початку XX ст. С. Ю. Вітте розумним та проникливим. Посідаючи посаду міністра фінансів, той закликав підприємців: «збагачуйтеся!», проте автор критикує і його за відсутність політичних змін [1, с.122].

П. А. Берлін обурювався тим, що чиновники займалися не господарськими питаннями, а спіритизмом та гомеопатією, а хабар залишався джерелом збагачення [1, с.149, 181]. З нашої точки зору, питання підняті Берліним на початку XX ст. не втрачають своєї актуальності і через сто років, на жаль, не лише в російському суспільстві.

П. А. Берлін критикував народництво з його наївним бажанням перестрибнути через капіталізм у соціалістичне суспільство завдяки селянській революції. Автор був переконаний, що для Росії можливий лише той самий шлях, яким йшов Захід – розвиток капіталістичного суспільства.

У книзі наводяться сподівання, висловлені Д. Мендєлеєвим про те, що сильний середній клас в Росії нарешті пов'яже міцними узами селянина з освіченістю. Проте автор визнає, що і на початку XX ст. фабриканти боялися освіти робітничого класу «як чуми». Отримуючи привілеї від держави, російська буржуазія не збиралася поліпшувати злиденне становище робітників і виступала проти фабричного законодавства. В Росії були дозволені з'їзди фабрикантів, але вони не ставили політичних питань аж до революції 1905 – 1907 років. У 1905 році Дума висловлювалася за конституцію в Російській імперії, але в Державних думах усіх скликань було зовсім мало промисловців, тому це не можна трактувати як їхню позицію. Автор наголошує, що ця ж буржуазія давала гроші практично на всі російські партії в еміграції. Пік політичних вимог припав на 17 жовтня 1905 р., коли було видано царський маніфест з демократичними свободами і обіцянкою скликати Думу [1, с. 219].

Наприкінці книги автор вибухає протестом проти безправного становища євреїв у Росії. Єврейське питання він слушно називав «махровим втіленням войовничого націоналістичного курсу уряду». У книзі розповідається про прецедент виступу фабрикантів та заводчиків московського району проти виселення євреїв. Євреї проживали на тих теренах багато років і займали нішу посередників у торгівлі. Відповідно їх виселення та конфіскація товару принесла збитки купцям та торгівлі в цілому. Автор обурився тим, що російська буржуазія взивала не до справедливості, законності, а до «дохідно-розхідної книги». Автор чітко усвідомлював, що ідея Французької революції про третій стан як весь народ була чужою для російської буржуазії. За євреїв заступилися лише тому, що вони надавали «корисну статтю доходів» [1, с.289 – 290].

Отже, ознайомившись з глибокою цікавою розвідкою П. А. Берліна приходимо висновку, що книга була глибоко антирадянською за своєю суттю. Прикриваючись ширмою легального марксиста, цитатами О. Герцена, Л. Троцького, Г. Плеханова автор просував чітку думку, що перестрибнути в соціалістичне суспільство, не налагодивши ринкову конкурентну економіку, не створивши міцну верству підприємців – буржуазію, просто неможливо. Для суспільства не було іншого цивілізованого шляху розвитку, ніж той, що пройшла західна цивілізація, не зважаючи на всі мінуси та несправедливості цього шляху. Автор слушно зупинився на початку XX ст., оскільки щиро писати про те, що сталося з зародками буржуазії Російської імперії під час приходу більшовиків, він не міг. Своє ставлення до подальших експериментів більшовицької влади в країні міг висловити лише власною еміграцією до Європи.

Не могла не привернути нашу увагу інша «репресована» книга – науковий збірник «Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали» [6] під редакцією Михайла Грушевського, яка побачила світ у 1928 році в Києві у Державному видавництві України. Це

фундаментальна краєзнавча праця, підготовлена Історичною секцією Української академії наук (УАН). Збірник і до сьогодні є незамінним джерелом для дослідників Лівобережної України. Видання об'єднало тогочасних метрів української історичної та археологічної науки. До нього увійшли статті, що охоплюють період від палеоліту до XIX століття. Академік Павло Тутковський, розповідаючи про передісторичну природу Чернігівщини, знайомить з геологічним минулим краю за четвертинного періоду [6, с. 1–16]. Академік Микола Василенко познайомив з правним положенням Чернігівщини за польської доби (1618–1648) [6, с. 290–300]. Відомий чернігівський археолог, історик, краєзнавець і педагог Петро Смолічев розповідає про «Скарб» палеолітичної доби з Мезинської стоянки та публікує дослідження про Чернігів та його околиці у великокнязівську добу [6, с. 36–41]. Також на сторінках збірника «Чернігів і Північне Лівобережжя» оприлюднили свої наукові розвідки чернігівські краєзнавці – археолог і мистецтвознавець Микола Макаренко «Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліди 1923)» [6, с. 184–196], «Борзенські емалі й старі емалі України взагалі» [6, с. 80–100] та «Старогородська божниця та її малювання» [6, с. 203–223], юрист, історик, музейний діяч Юрій Виноградський «Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості)» [6, с. 147–168], історик-медієвіст, археограф Микола Петровський «Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році» [6, с. 301–314], мовознавець, лексикограф Всеволод Ганцов «Діалектичні межі на Чернігівщині» [6, с. 262–280], історик-мистецтвознавець, фундатор та класик українського мистецтвознавства, музеєзнавець Федір Ернст «Мазепин будинок» Чернігові» [6, с. 347–367], літературознавець і педагог Борис Шевелів «Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова (1861–1863)» [6, с. 443–462], історик і громадський діяч Аркадій Верзилов «Найдавніший побут Чернігівської околиці» [6, с. 69–79] й спогади у співавторстві з Марією Грінченковою «З життя Чернігівської Громади 1880–1890 рр.» [6, с. 463–487] та інші. Сучасним дослідникам стануть у нагоді історіографічні статті та огляди документів Гетьманщини, Рум'янцевського опису, козацького побуту та діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії українського історика, ахеографа, архівіста та джерелознавця Миколи Ткаченка та історико-архітектурне дослідження Іполіта Моргилевського, присвячене Успенському собору Чернігівського Єлецького монастиря. [6].

Зазначимо, що визначний український історик, громадський і політичний діяч Михайло Грушевський – окрім загального редагування, опублікував у збірнику і власні важливі праці, зокрема розвідку «Техніка і уміліcть палеолітичної доби в знахідках Мезинського селища» [6, с. 17–35] та концептуальну статтю «Чернігів і Сіверщина в українській історії» [6, с. 101–117].

Збірник вийшов наприкінці періоду «українізації» 1920-х років. Уже з 1929 року розпочалися жорсткі радянські репресії проти українських вчених та Академії наук. Михайло

Грушевський був змушений виїхати з України, багатьох авторів збірника (зокрема М. Макаренка, В. Ганцова, М. Ткаченка) згодом заарештували та репресували. Саму книгу за радянських часів вилучали з відкритих фондів бібліотек та переміщували до «спецхранів», через що оригінальні примірники 1928 року сьогодні є рідкісними та високо цінуються колекціонерами. Як згадували наші старші колеги, саме така доля спіткала і примірник книги «Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали», який наразі є у фонді бібліотеки. Десь на початку 70-х років ХХ ст. збірник «Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали» якимось дивом опинився у фонді книгозбірні. Книгу почали активно використовувати читачі-краєзнавці у своїх дослідженнях. Але щастя тривало недовго, і у середині 1970-х вона опинилася у тій самій зловісній шафі – «спецхрані». До читачів же збірник повернувся тільки наприкінці 1980-х років.

Таким чином, ми представили історію тільки невеличкої частини репресованих книг з фондів Чернігівської ОУНБ імені Софії та Олександра Русових. Сьогодні книги з колишніх фондів спецхрану є частиною відділу рідкісних та цінних видань. Вони мають колосальне значення для дослідників: там зберігаються серед іншого унікальні примірники видань початку ХХ століття, які дивом уціліли від фізичного знищення (багато книг мають на собі штампи «Спецхран», перекреслені інвентарні номери або цензурні помітки олівцем). Ці фонди показують, чого найбільше боялися більшовики, і які історичні теми намагалися повністю викреслити зі свідомості людей, а також вони є прямим доказом того, як радянська влада намагалася стерти історичну пам’ять Чернігівщини. Але тема «репресованих» книжок у фондах Чернігівської бібліотеки потребує подальшого дослідження аби встановити, які саме унікальні пам’ятки нашого регіону пройшли крізь це цензурне жорно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берлин П. А. Русская буржуазия в старое и новое время. 2-е изд., доп. Ленинград ; Москва : Книга, 1925. 345 с.

2. Білокінь С. На полицях спецфондів у різні роки. *Слово і час.* 1990. № 1. С. 69–76.

3. Герасименко О., Солонікова В. Проскрипційні списки спецфонду ОУНБ ім. В. Г. Короленка 20-90-х років ХХ ст. *Бібліотечне краєзнавство Чернігівщини* : зб. матеріалів ІІ обл. науково-практ. конференції / [упоряд. : А. М. Мальована, І. Я. Каганова]. Чернігів, 2020. С. 107–118.

4. Грищенко П. Реабілітована книга. *Чернігівський вісник.* 1988. 15 грудня.

5. Список репресованої літератури : документи і матеріали / упоряд. С. І. Білокінь. Київ : Українські пропілеї, 2018. 517 с.

6. Чернігів і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / Укр. акад. наук, Іст. секція ; [під. ред. М. Грушевського]. Київ : Державне видавництво України, 1928. 531 с. : іл.